

FOLKLORINĖ LAIŠKO PARADIGMA

VITA IVANAUSKAITĖ

Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas

Tyrimo objektas – laiško, kaip kultūrinio-komunikacinio fenomeno, raiška folklorinėje tradicijoje; epistolinio pobūdžio folkloriniai motyvai lietuvių dainose.

Darbo tikslai – bandoma pasekti laiško – rašytinės komunikacijos elemento – atėjimo ir įsitvirtinimo folklorinėje tradicijoje tendencijas, išryškinti ir aptarti kai kuriuos laiškų rašymo ir skaitymo ypatumus rašto besimokiusioje lietuvių kaimo bendruomenėje. Taip pat siekiama išskirti ir paanalizuoti ryškesnius epistolinio pobūdžio motyvus bendrame folklorinės tradicijos raiškos kontekste, pagrindinį dėmesį sutelkiant į *laiško / gromatėlės* rašymo, siuntimo, skaitymo folklorines manifestacijas liaudies dainose. Aktualia siekiamybe šiame tyrime laikomas ir laiško santykio su kitais populiariais įvaizdžiais (paukščio, žirgo, vėjo ir kt.) folkloro kūrinių variantuose identifikavimas.

Tyrimo metodai – lyginamasis, interpretacinis, aprašomasis.

Žodžių ir raktai: laiškas / gromatėlė, epistoliniai motyvai, komunikacija, rašymas, skaitymas.

Įvadinės pastabos

Šimtametę komunikacinę patirtį sugėrusi epistolinė kultūra mūsų dienomis pakitusi kaip niekad. „Tikrųjų“, t. y. ranka rašytų ir užklijuotuose vokuose siunčiamų, laiškų vis mažėja, žmonės renkasi spartesnius, kuo mažiau laiko užimančius susižinojimo būdus, kuriuos siūlo internetas ir mobiliųjų telefonų rinka. Šiuolaikinės žinių perdavimo technologijos siekia sukurti komunikaciją beveik be pertrūkių, be laiko ir lūkuriavimo. Daromės vis nekantresni. Rečiau beprisimename, atrodytų, dar netolimą praeitį menančias susižinojimo formas, kai buvo įprasta ir natūralu su džiugesiu ar nerimu dienas ar net savaites laukti atsakymo į laišką, kurį parašei tyloje ir susikaupime, gal net ne iš karto, sugadinęs ne vieną popieriaus lapą, o parašęs ne tik atidžiai perskaitei, bet ir perrašei, kad pasiliktum kopiją. Šiandienos elektroniniai laišakai skraidina žinias, patys iškart perskaityti ar kiek vėliau išnykdami (nedaug yra žmonių, saugančių tokią korespondenciją); mažta laiško, kaip *rankas jaukiai šildančio* ar, atvirksčiai, *skausmingai deginančio*, pasak liaudies dainų, *prie skrynios antvožėlio prikalamo*, ryšio su brangiu (ar jau nebe) žmogumi liudijimo pojūtis. Seniau ranka rašyti laišškai, kuriuos kartais visai netikėtai *atrاندi*, darosi kiek

panašūs į Broniaus Radzevičiaus aprašytus laikų kaitos užklupto žmogaus rankų vartomus senosios kaimo kultūros rakandus, daug visko į save sugėrusius, kadaise tokius iškalbingus ir nepakeičiamus, o štai dabar net šiek tiek gluminančius... (žr. Radzevičius 1995: 50).

Kultūros istorijoje laiškai įsitvirtino toli gražu ne tik kaip *susižinojimo raštai*, kaip juos apibūdina kai kurie šiuolaikiniai žodynai; jie suformavo savitą, formų ir prasmių turtingą subkultūrą, apimančią tiek senąją griežtai kanonizuotą, tautų likimus lemdavusią valdovų korespondenciją, tiek vėliau atsiradusį spalvingą privatų žmonių susirašinėjimą, mūsų laikais neretai tampantį, sakyčiau, paradoksalumo neišvengiančio (nes tai, ką vienas kitam rašė du žmonės, staiga tampa perskaitoma visiems raštingiesiems) literatūrinio žanro kūriniais.

Į lietuvių folklorą laiškai atėjo pirmiausia kaip tradicinės bendruomenės gana vėlai pažintos, labai ją sujudinusios ir sparčiai progresavusios rašto kultūros elementai. Kuo šiuolaikinei folkloristikai svarbi epistolinė tradicija? Vėlyvesniame folklore vis dažniau aptinkamos įvairios rašytinės kultūros formos skatina atidžiau sekti jų adaptacijų ir poveikio žodinei tradicijai kryptis. Šiuo požiūriu išties prasminga pasigilinti į laišką, kaip rašto kultūros reprezentanto, raišką folklorinėje tradicijoje. Žodinės ir rašytinės kultūrų sąsajos folklorinėje tradicijoje, aktyvi jų tarpusavio įtaka – vis plačiau šiuolaikinėje folkloristikoje aptariami klausimai. Kitas aktualus aspektas sietinas su folkloro kūrėjais-atlikėjais. XIX a. pabaigoje–XX a. pradžioje Lietuvos kaime jau buvo nemažai raštingų žmonių, aktyviai naudojusį savo raštingumą laiškams rašyti ir skaityti. Tuo pačiu metu jie – folklorą kuriančio ir atliekančio kolektyvo dalis, neabejotinai šiai kūrybai pasitelkianti ir visas naujas kultūrinės patirtis. Kitas reikšmingas dalykas, skatinantis šiuolaikinę folkloristiką gilintis į laiškų tradiciją, – sunkiai besuskaičiuojama epistolinių motyvų gausa pačiuose folkloro tekstuose. Pirmiausia, žinoma, reikia kalbėti apie dainuojamąją tautosaką. Liaudies dainose randame išpūdingą ir savitą, folklorinės tradicijos kanonams paklususios, o kartu juos gerokai pakeitusios epistolinės kultūros realizaciją. Šiame straipsnyje kaip tik ir bus pabandyta atidžiau pažvelgti į kai kuriuos reikšmingesnius *laiško / gromatėlės* bruožus.

Laiškas tradicinėje lietuvių bendruomenėje

Kalbant apie epistolinės komunikacijos ištakas Lietuvoje, pirmiausia minėtini senojoje raštijoje įsiamžinę kunigaikščių laiškai. Jie kartu su senųjų metraščių tektais žymi rašto kultūros pradžią ir, pasak Ingės Lukšaitės, prabyla apie „daugelį kultūros istorijos problemų: žodžio ir rašto santykį, žodžiu ir papročiu paremtos pagoniškos kultūros sandūrą su seniai raštą vartojusių krikščioniškų valstybių kultūra; palaipsnį rašto išgyvenimą visuomenės veikloje, jo vartojimo sunkumus ir pagaliau – meninės žodžio raiškos galimybes tarp Europos kultūrų suformuotos raštijos taisyklių ir laisvai, spontaniškai pasirenkamų formų“ (Lukšaitė 1996: 7, 8). Klasikinei epistolinei kultūrai būdingas savitas kanoniškumas, paskatintas dar

prieš daugybę šimtmečių pradėtų aktyviai taikyti įvairiuose *ars dictaminis* veikaluose pateiktų reikalavimų rašomų laiškų formai, o iš dalies ir turiniui. *Saliutatio, captatio benevolentiae, narratio, petitio, conclusio* – šias privalomas rašomo laiško teksto dalis gerai išmanė Europos valstybių, taip pat ir Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės aukštuomenė (žr. Ragauskienė, Ragauskas 2001: 67; Čapaitė 1996: 62; VdŽ 146). Epistolografijos sankcionuota laiškinė komunikacija dvelkia oficialumu, puošnia retorika, akylesni tyrinėtojai tik kur ne kur joje išvelgia rašančio asmens individualumo ženklų. Žinoma, kalbėti apie laiškų rašymą valstietiškosiose LDK bendruomenėse dar netenka. Jis čia galėjo atsirasti tik su valstiečių raštingumu, ilgą laiką buvusi vien nedaugelio išrinktųjų privilegija ir tik XIX a. pabaigoje–XX a. pirmojoje pusėje pamažu tapusi visuotinesniu saviraiškos būdu.

Kalbant apie epistolinės komunikacijos sklaidos pradžioje Lietuvoje laiškus rašiusiųjų kontingentą, pažymėtina, jog čia, kaip ir apskritai visoje rašto pažinimo ir taikymo istorijoje, pirmieji laiškų rašytojai buvo vyrai, moterų – tiek aukštuomenės, tiek valstietijos atstovų – asmeninė korespondencija atsirado gerokai vėliau. Epistolinės kultūros studijose nurodoma, kad pirmieji LDK visuomenės socialiniam elitui priklausančių didikių privatūs laišakai pasirodė XV a. pabaigoje, o valstiečių moterų – „ne anksčiau kaip XIX a. pabaigoje ar XX a. pradžioje“ (Ragauskienė, Ragauskas 2001: 28, 42). Kiek užbėgdama už akių tolesnei epistolinių folkloro motyvų analizei pasakysiu, kad ši tendencija atsispindi ir liaudies kūryboje. Karinėse-istorinėse dainose (šiam žanre turbūt anksčiausiai įsitvirtino įvairūs su laiškais susiję motyvai) laiškus rašo tik vyrai, o jų siuntimo kryptis visada viena – iš karo į namus. Tik pačiuose vėlyviausiuose šio žanro kloduose retsykiais sušmėžuoja į karą broliui ar berniui siunčiamų laiškų motyvai. Gausesnių moteriškosios laiškų kultūros ženklų aptinkame gana vėlyvos kilmės meilės dainose. Vestuvinėse ir šeimos dainose absoliuti dauguma rašomų laiškų jau taip pat priklauso moterų plunksnai (dažniausiai tai toli nuo tėvų namų atsidūrusių marčių laiškų-skundų namiškiams folkloriniai atspindžiai).

Į rašto kultūrą bežengiančiame valstietiškajame lietuvių sociume suklestėjo savitas *gromatų rašymo* modelis, derinantis senosios epistolinės kultūros kanonų atgarsius ir folklorinės kultūros komunikacijas. Turime nemaža patvirtinimų, jog raštingi kaimo žmonės, padėdavę beraščiams kaimynams ir artimiesiems parašyti laiškus, laikėsi nusistovėjusių teksto komponavimo formų. Kaimo šviesuliai, iš aplinkinių išsiskyre raštingumu ir rašto nepažįstantiems bendruomenės nariams padėdavę palaikyti ryšį su toli nuo namų esančiais artimaisiais, neabejotinai sulaukdavo išskirtinio dėmesio ir pagarbos. Raštingo ir beraščio žmogaus *bendradarbiavimą* siunčiant žinias į svetimus kraštus randame aprašytą liaudies dainininko Prano Zalansko atsiminimuose:

Visam kaime buvo tik du žmonės raštingi: mano tėvulis Divazius Zalanskas ir jo brolis Julius Zalanskas. Pas mano tėvulį visi žmonės ėjo gromatų rašyti. Visas Mardasavo kaimas, Paūlių, Trakiškių, Žiūrų ir Mančiagirės kaimai. Tai mano tėvulis visiem laiškus rašė Amerikon vaikams. <...> Prisimenu, kaip tėvulis klausia: „Kaip tau rašyt gromatą?“ Tėvas ir mama atsako: „Divule, vai ką mes ten žinome, kaip toj gromata rašyti“. Tėvulis rašo laišką.

Pirmų pirmiausiai sako: „Garbė Jėzui Kristui!“ Pats rašydamas atsako: „Ant amžių amžiniųjų, amen“. „Sveikinu, dukrele (ar sūneli), tave, paduoju tau savo baltą dešinę rankelę. O kairę rankelę prispaudžiu prie savo karštos krūtinėlės ir bučiuoju tavo skaistų veidelį po kelis kartus.“ <...> Tiej tėveliai atsineša tuos laiškus, katruos vaikai jiems parašo. Tėvulis perskaito ir rašo vaikams atgal (Krištopaitė, Vėlius 1983: 318, 319).

Ir kaip čia nepaminėsi paties P. Zalansko, iš tėvo perėmusio laišku rašymo tradiciją, epistolinio palikimo. Savo vaikams ir dar skaityti nemokėjusiems vaikaičiams dainininkas parašė daug laišku, kupinų liaudies dainų simbolikos ir intonacijų. Pasak apie senelį rašiusios P. Zalansko anūkės Modestos Liugaitės, „atrodo, kad jausmas liejasi, ir jam visai nesvarbu, ar pasieks adresatą arba kada pasieks – po dvidešimt, trisdešimt metų, kai jau viskas bus pasikeitę“ (Liugaitė 1999: 132).

Natūralu, jog gimęs ir didumą gyvenimo žodinės kultūros apsuptyje praleidęs žmogus, rašydamas ar diktuoamas kitam laiško tekstą, visada atsiremia į jam įprastą ir patikimą, aktyviam dialogui pirmenybę teikiančios žodinės komunikacijos terpę. Šiai minčiai papildyti pasitelksiu epizodą iš savo patirties. Prieš porą metų teko stebėti, kaip devintą dešimtį bebaigianti močiutė diktuoja laišką Londone gyvenančiai anūkei. Nors pirmas jos padiktuotas sakiny buvo: „Tai tu dabar jai parašyk, kad...“, labai greitai pasipylė tiesioginiai mažiškiečiai (šiuo atveju – dzūkiški) kreipiniai į adresatę, žodinėje tradicijoje įprastos bendravimo formos, tokios kaip, „vaikeli brangiausias, klausyk, ką aš tau sakysiu“, ir panašiai.

Visais laikais rašant laiškus išskirtinis dėmesys skiriamas teksto pradžiai, deramam, siuntėjo santykių atspindinčiam pasisveikinimui, kuris senųjų raštų tradicijoje suvoktas kaip priemonė užsitikrinti laiško gavėjo prielankumą, o vėlesnėje asmeninėje korespondencijoje įsitvirtino nuoširdaus dėmesio laišku „lankomam“ asmeniui parodymo teisėmis. Šiuolaikiniuose laiškuose neretai tik iki trumpučio kreipinio ir pasisveikinimo nuskurdusios apeliacinės formulės XIX a. pabaigos–XX a. pradžios epistolinėje komunikacijoje gyvavo kaip būtina dialogo užmezgimo (kai pokalbis pradedamas ne nuo savų reikalų, o nuo pašnekovo atidaus pasveikinimo ir visokios gerovės palinkėjimo) priemonė, ypač aktuali siunčiant laiškus iš tolimų kraštų. Pasitelksiu porą fragmentų iš pačioje XX a. pradžioje lietuvių periodikoje skelbtų Rusijos–Japonijos karo dalyvių laišku:

Užsimaniau parašyti savo mieliems tėveliams ir broliams laišką. Atiduodu Jums, mieli broliai ir tėveliai, labas dienas, linkėdamas didžiausios laimės Jūsų gyvenime. Dabar aš Jums pranešiu savo gyvenimą. <...> Pasilikite sveiki, gal daugiau nebeapasimatysime (VŽ 1905, Nr. 118);

Aš, Petras, sveikinu tave, Mikuti, tais keliais žodžiais ir, paduoamas savo ranką, bučiuoju tavo veidelius po daugel kartų (VŽ 1905, Nr. 4).

Skaitydami tokius anuometinius laiškus, iš jų tekstų paprastai negalime sužinoti, ar jie buvo rašyti pačių siuntėjų, ar padiktuoti ir pažodžiui užrašyti raštingų kitų kartu buvusių lietuvių, o gal pastarųjų „suguldyti“ savarankiškai, be siuntėjo diktavimo, tik šiam paprašius *surašyti gromatą*, užsiminus apie svarbiausias perduotinas žinias ir nurodžius adresatą. Maždaug to paties laikotarpio naujosiose karinėse-istorinėse

dainose ne kartą sušmėžuoja savitai folklorizuoti prašymai parašyti ir pasiūsti į namus laišką: *Aš nebegalėjau žadelia taryti, Da prašiau tavorščių laiškelių rašyti: – Parašyk laiškėlį, margų gromatėlių, Mana tevuteliu žemų paklanėlių. Ačiū tevuteliu, kad mani užauginat, Kokias ronas kenčiu, teveliai, nežinat* LTR 1574(61).

Kitas įdomus laiškų gyvavimo tradicinėje bendruomenėje klausimas – rašto nepažįstančių žmonių santykis su laišku ne kaip su *rašto tekstu*, o kaip su tam tikru *daiktu-ženkle*. Gana sąlygiškai vartodama pastarąją kategoriją noriu atkreipti dėmesį į tikrai ne vieno folklorinio motyvo (smulkiau jie bus aptarti kituose skyreliuose) atsiradimą paskatinusią laiško kaip materialaus žinios reprezentanto sampratą tradicinėje kultūroje, pirmiausia atsispindinčią per tam tikrą iš toli gauto *popierėlio* materialiojo pavidalo sureikšminimą. Tikėtina, kad iš karo ar tolimos šalies (dažniausiai Amerikos) neraštingus artimuosius pasiekę laišakai iki susitikimo su raštą išmanančiu žmogumi, kuris atskleis pranešimo turinį, būdavo tiesiog rankas deginantys ir nerimą keliantys *daiktai*, be *kito* pagalbos iš vidaus nepažinūs. Ir net po to, kai būdavo perskaityti, neraštingų žmonių namie saugomi laišakai ir toliau likdavo nebylūs dažniausiai skaudžių žinių simboliai, „prakalbinami“ tik girdėto teksto prisiminimais ar pakartotiniais perskaitymais. Iš čia ir tas nuoširdus tikėjimas, kad besiklausant tą pačią *gromatą* skaitančio kito raštingo žmogaus galbūt pavyks išgirsti ką nors *nauja*, ko nebuvo perskaityta anksčiau. XX a. pirmosios pusės lietuviškoje spaudoje pasitaiko vienas kitas ir tokios patirties liudijimas. Pasiremsiu kariškio St[asio?] Čiurlionio Pirmojo pasaulinio karo metų atsiminimų fragmentu:

Ant rinkos kaimiečiai tik ir klausinėja vienas kito: „Ar tavasis dar gyvas, ar sveikas?“ Išgirdę mus lietuviškai kalbančius, prašo jų laiškus perskaityti. Tų laiškų turinys, matyti, jiems jau žinomas, bet dar žmogelis tikisi ką nors naujo išgirsti, anas kur skaitė, gal ką praleido, gal ko neišskaitė apie jo sūnų, apie jos vyrą. Vieno miestelio paštoje prieina senukas ir prašo laiškėlį perskaityti. Pirmiausia perskaičiau sau vienas. Rašo kaimyno sūnus, kad to senuko Kaziukas... užmuštas. Perskaičiau balsiai. Senis rankomis galvą suspaudė ir parkrito čia pat, kur stovėjo (Auš 1914, Nr. 50-52).

Kiek kitokio pobūdžio korespondencija – XX a. pirmosios pusės Lietuvos jaunimo susirašinėjimas, savitai atsispindįs ir folklore. Būta išties aktyvios epistolinės komunikacijos, palaikomos dažnai ne paštu siunčiamais, o per rankas perduodamais ar kitaip kaip adresatus pasiekiančiais laiškais. Apibendrintai juos galėtume vadinti meilės laiškais. Kaimo bendruomenės aplinkoje, kurioje tebevyravo gana santūri jausmų raiška, jaunimo laišakai tapo savotišku tarpiniu elementu tarp nuo seno gyvavusios tradicinės „materialios“ prielankumo raiškos per konkrečius daiktus simbolius (juosta, skarelė, žiedas ir pan.) ir dar tik beužsimezgančio atviresnio jausmų išsakymo žodžiais. Laiškėliai, kuriuose jauni žmonės, pasak amžininkų, dažnai ne tik prabildavo apie savo jausmus, bet ir „nupiešdavo širdelių ir įdėdavo kokią nors lauko gėlelę“ (žr. Bylaitė-Lapinskienė 2004: 71), kartu su sparčiai populiarėjusiais rankraštiniais albumėliais ir dainų sąsiuviniais kūrė naują, rašytinį, jaunimo bendravimo modelį, gyvavusį greta įprasto tradicinio išsipasakojimo dainomis bei kitais folkloro kūrinių, neabejotinai smarkiai jį veikdamas. Tokį susirašinėjimą galima laikyti ir miesto kultūros paveikta tradicinės bendruomenės gyvenimo inovacija.

Tarpukario Lietuvos miestietišrame gyvenime „širdies reikalams“ tvarkyti skirti laišakai jau gyvavo ne vien kaip privati pažįstamų asmenų korespondencija, bet ir kaip viešoje erdvėje (per spaudą) publikuojami pažinčių paieškos tekstai¹.

XX a. pirmosios pusės Lietuvoje laiškų rašymo kultūros klausimai buvo aptariami specialioje literatūroje. Čia aptinkame visą pluoštą pamokymų, rekomendacijų ir gatavų pavyzdžių, skelbiančių, jog laiškas turi būti „visada mandagus“, tvarkingai parašytas ir turintis „tinkamą išvaizdą“ (Rakūnas [a. a.]: 3). Mokoma ne tik laiško rašymo formos ypatumų, bet ir epistolinio komunikavimo etikos pagrindų: „Draugiškumo laišakai, tai yra susirašinėjimas tarp draugų, pasidalinant mintimis ir sumanymais. Jie neturi būti per daug dažnūs, kad netrukdytų per daug laiko“ (ten pat: 4). Pirmojo pasaulinio karo metais spaudoje žmonės buvo dažnai mokomi, „kaip reik rašyti laišakai į gimines ir pažįstamus tarnaujančius kariuomenėje“ (Auš 1914, Nr. 30)².

Nors rašto kultūroje nusistovėjo sankcionuotas laiškų rašymo kanonas, valstietišrame lietuvių sociume prasidėjusi aktyvesnė epistolinė komunikacija atspindi stiprėjantį kūrybinį tradicinės bendruomenės kūrėjų-atlikėjų individualumą, poreikį (iš pradžių nulemtą būtinybės susisiekti su toli esančiais artimaisiais, vėliau papildžiusį troškimu pasidalyti savo išgyvenimais) per raštu kuriamą tekstą išreikšti save, užmegzti asmeninį santykį su siunčiamos žinios adresatu.

Gromatėlės / laiško motyvai folkloro žanruose

Analizuodama žodinio teksto kategoriją kalboje ir kultūroje, Svetlana Tolstaja epistolinius tekstus įvardija kaip turinčius tiek žodinei, tiek rašto kultūrai būdingų bruožų. Pasak mokslininkės, skatinančios *žodinius tekstus* identifikuoti ne per binarinę opoziciją *žodinis tekstas – rašytinis tekstas*, o pasitelkiant platesnę „žodiškumo“ sampratų skalę, laišakai, nors tradiciškai ir priskiriami rašytinei komunikacijai, derina savyje *žodinius* ir *rašytinius* požymius: nepaisant rašytinės formos bei siuntimo ir gavimo nevienalaikiškumo (tai būdinga rašytiniams tekstams), laišakai turi ir žodinės kultūros požymių – jie yra iš principo vienkartiniai, jiems neaktualus identiškumas atkuriamumas, būdinga orientacija į vieną adresatą; žodiniams tekstams laišakai taip pat artimi savo struktūros ypatumais (žr. Толстая 1989: 10). Turbūt iš visų žmogaus kuriamų *raštų* laiškas galėtų būti pavadintas dialogiškiausiu, artimiausiu žodinei

¹ Žaismingoje Vandos Ibiškos publikacijoje „Lietuvos jaunikių panorama“ randame kaip tik tokios *komunikacijos* pavyzdžių. Jauna mokytoja, 1935 m. spaudoje paskelbusi skelbimą, jog „susipažintų su vyriškiu rimtais ketinimais“, sulaukė daugiau kaip šimto vyrų (tarnautojų, šaltkalvių, kariškių...) įvairiais atžvilgiais įdomių laiškų iš visos Lietuvos (žr. Ibiška 2006: 34–36).

² Šie pamokymai dažniausiai būdavo susiję su siunčiamo laiško apiforminimu ir karo metu korespondencijai taikomų specifinių apribojimų bei cenzūros išaiškinimais: „Niekuomet nereik rašyti ant konvertos tos vietos, kurioje jūsų giminiėtis arba pažįstamas randasi. Nes tokie laišakai nebebus priimami, ir jūsų pažįstamieji tokio laiško negaus“ (Auš 1914, Nr. 30). Minimuose spaudos pranešimuose aptinkame ir, matyt, dar nuo spaudos draudimo laikų užsilikusį rašymo būdų paminėjimų: „Bet yra tokių lietuvių, kurie juokingai rašo lietuviškai laiškus: *jie rašo lietuviškai, bet rusiškais raidėmis (literomis)*“ (Auš 1914, Nr. 41).

komunikacijai. Rašydama laišką neišvengiamai „kalbuosi“ su adresatu, bandau jį išsivaizduoti skaitantį gautą tekstą, rašantį atsakymą ir pan. Juk ne veltui asmeniniuose laiškuose (dažniausiai pradedant ir baigiant tekstą) taip dažnai prabylama apie fizinį kontaktą – rankos paspaudimą, apkabinimą, pabučiavimą: „Labiausiai sveikinu ir bučiuoju Brangiąja motute, motinos dienos proga ir linkiu daug laimės ir ilgo gyvenimo“ (Katalogas 2001: 216).

Tikėtina, kad minėta specifinė laiškinių komunikacijos savybė – derinti žodžio ir rašto kultūrų bruožus – nemažai lėmė epistolinių motyvų gausą ir įvairovę folklore.

Folkloriniai laišakai ir laišakai folklore – maždaug taip apibendrintai būtų galima nusakyti dvi pagrindines epistolinės kultūros pozicijas folklorinėje tradicijoje. Pirmuoju atveju susiduriame su į tradicinės kultūros akiratį patekusiais tektais, tiek savo forma, tiek turiniu pateisinančiais laiško, kaip rašytinio pranešimo, vardą, o kartu turinčiais folklorinei kūrybai būdingų bruožų. Jau kuris laikas įvairių kraštų tyrinėtojai domisi vadinamaisiais maginiais (*laimės, šventaisiais*) laiškais kaip galimu savarankišku vėlyvosios liaudies kūrybos žanru, mūsų dienomis iš natūralios pašto vokuose siunčiamų pranešimų aplinkos persikėlusiu į virtualią elektroninio pašto erdvę (plačiau apie maginius laiškus žr. Krikščiūnas 2004: 138–164; Sauka 2002: 258–265; Панченко 2003: 620–642 ir kt.). Su nemenkomis išlygomis folkloriniais laiškais galėtume pavadinti ir folkloristų dėmesio bei publikacijų vis dažniau sulaukiančius kai kurių tautosakos pateikėjų laiškus, rašytus su jais bendravusiems tautosakos rinkėjams. Šiame straipsnyje dėmesys koncentruojamas į antrąją epistolinės kultūros poziciją folklorinėje tradicijoje – daugiaprasmę laiško fenomeno raišką įvairiuose liaudies kūrybos tekstuose, jo adaptacijas tiek klasikinio, tiek vėlyvojo folkloro variantuose.

Lietuvių folklore susiduriame su dviem aptariamo reiškinių įvardijimais: *gromata* (dažniau – *gromatėlė*) ir *laiškas*. Baltarusiškos kilmės *gromata* – neabejotinai senesnė leksema, tradicinėje lietuvių kultūroje bei apskritai valstietiškajame pasaulėvaizdyje reiškianti ne tik laišką, bet ir kai kuriuos kitus rašytinius tekstus: dokumentus, raštus plačiąja prame. Rašytinius paštu siunčiamus ar per rankas perduodamus susižinojimo raštus *laiškais* plačiau pradėta vadinti galbūt tik nuo XX a. pradžios. Įdomu, jog seniau šis žodis neretai vartotas kitomis reikšmėmis. Antai Jono Basanavičiaus sukaupuose tautosakiniuose tekstuose galime rasti *laiškais* pavadinamus laikraščius, plg.: „Tą patį metą visuose laiškuose galėjai skaityti apie teipo jau dyvną moteriškės sapną Rytprīūsuose“ (BsJK 40; taip pat žr. LKŽ VII 71). Akademiniis „Lietuvių kalbos žodynas“ primena dar vieną seną žodžio *laiškas* reikšmę – taip buvo vadinami knygų puslapiai (žr. LKŽ VII 71). Svarbiausieji XIX a. spausdinti lietuvių liaudies dainų šaltiniai patvirtina minėtą žodžių *gromata* ir *laiškas* pasiskirstymą laike: juose (tiek Antano Juškos dainynuose, tiek kituose šaltiniuose) rasime nemažai *gromatėlių*, tačiau ten dar nėra nė vieno rašomo ar skaitomo *laiško*. Kita įdomi su laiškais susijusi kalbos raidos detalė – XIX a. folkloro šaltiniuose ne kartą pasitaikantis senesnis ir mums dabar kiek netikėtas ne rašomos, o *piešiamos gromatos* minėjimas: *Ei, cit, neverki, Jauna mergužėle, Aš*

piešiu gromatėlę Bent į trejus metelius! JLD 1153; *O aš viena Ašarėles braukau, Ašarėlių Gromatėlę piešiau. Ašarėlių Gromatėlę piešiau, Pas jauniausią Brolužėlį leidau* JLD 148. Čia susiduriame su dabartinėje lietuvių kalboje nebevertojama veiksmažodžio *piešti* kaip žodžio *rašyti* sinonimo forma.

Laiškai folklore – visada žinia. Ir visada nepaprasta, įveikianti, senosios tradicinės bendruomenės masteliais matuojant, neįsivaizduojamus atstumus, sujungianti tolimiausius taškus, praplečianti patį erdvinį mąstymą.

Su laiškų rašymu, siuntimu, skaitymu susijusių motyvų yra įvairiuose folkloro žanruose. Neabejotinai didžiausia jų įvairovė priklauso liaudies dainoms. Laiško / gromatėlės, kaip nelauktos ir artimo žmogaus netektį skelbiančios žinios, poetinė raiška labiausiai išplėtotą karinėse-istorinėse dainose. Atskirai būtina paminėti karinėms-istorinėms dainoms priskiriamas emigrantų dainas. Šios nedidelės vėlyvųjų kūrinių grupės tekstuose yra ypač daug laiško motyvų. Tikėtina, kad kai kuriuose iš jų tiesiogiai atsispindi iš emigracijos Lietuvą pasiekusių laiškų fragmentai. Liaudiškojoje meilės lyrikoje laiškai simbolizuoja dvejopą informaciją: fatališką žinią, skelbiančią atsisveikinimą, draugystės pabaigą, jausmų pervartą arba – priešingai (beje, tokie motyvai kur kas retesni) – šiltą bendravimą su mylimu žmogumi. Kitų žanrų dainose (vestuvinėse, šeimos, darbo ir kt.) epistolinių motyvų nepalyginti mažiau.

Kalbant apie laiškų rašymą, siuntimą ar skaitymą įprasminančių motyvų raišką įvairiuose sakytinio folkloro žanruose, reikia pažymėti, kad ji čia nėra itin gausi ar marga. Kaip šiek tiek daugiau epistolinės kultūros atspindžių turinčią kūrybą būtų galima išskirti mįsles. Užfiksuoti keli daugiau ar mažiau variantų turintys mįslių tipai, kurių įminimas – *laiškas* (kai kada keičiamas tai pačiai rašytinės kultūros atributų grupei priklausančiais reiškiniiais, tokiais kaip *knyga* ar *raštas* apskritai), plg.: *Galvą nukirto, širdį išėmė, per tą širdį kalba* LMD I 247(25); *Užu stalo kerta, užu šimto mylių skrenda* LTR 3118(182); *Išleidau paukštį be sparnų, kad pasakytų be liežuvio* LTR 1632(31); *Juoda sėkla, balta dirva, žąsele akėta* LTR 37(1012); *Aklas karvelis visą pasaulį aplaksto* LTR 4092(279) ir kt. Paremijų žanre pavyko rasti tik vieną kitą patarlių tipą, įprasminantį laišką kaip rašto kultūros reprezentantą. Paminėsiu dvi iškalbingesnes patarles: *Laiškas nerausta* LTR 4832(789); *Pilvas – ne gromata* LTR 4713(134). Pirmajame posakyje pabrėžiama, kad laiške gali atviriau surašyti dalykus, kurių žodžiu pasakyti neišdrįstum. Antroji paremija (turinti kelias dešimtis variantų) per *pilvo* ir *gromatos* opoziciją akcentuoja laiško (variantuose jį kartais pakeičia *knyga* – žr. LTR 5914(3/16) ar *laikraštis* – žr. LTR 4670/705/) kaip viešo, visų perskaitomo, tiesiog kiaurai permatomo teksto idėją, plg. variantus: *Pilvas – ne gromata, niekas nemato, ką idėjai* LTR 2993(489); *Pilvas – ne gromata, nereikės atplėšti* LMD I 693(1)³.

Pasakų žanre laiško – per pasiuntinį siunčiamos svarbios ir lemtingai jo gyvenimą keičiančios žinios – motyvas ryškiausiai plėtojamas novelinėje pasakoje „Prašystė“ (ATU 930). Lemtingo pranešimo tema aptinkama ir kai kuriuose pasakos

³ Apie šią patarlę plačiau yra rašęs profesorius Kazys Grigas (2003: 88–91).

„Arkliu paverstas jaunuolis“ (ATU 314) variantuose: sūnaus lopšyje tėvas randa įdėtą *gromatą* (arba gauna laišką) su žinia apie sūnaus lemtį.

Su laiškais, kaip išskirtinį statusą tradicinėje bendruomenėje turėjusio rašto reprezentantais, susijusių folklorinių motyvų pasitaiko ir įvairiuose kituose (kiek mažiau tyrinėtuose) folkloriniuose tekstuose: sapnuose, liaudies tikėjimuose ir kt.:

Klausviečių Anikė Lankutikė, labai Dievą mylinti, jau per trisdešimties metų merga būdama, apsirgo. Ir atsitiko, jog dienvidury subatoj pirm Sekminų jai pabudus esančiai, atnešė angelas jai apauksuotą grometą. Ji, iš to lyg nusigandus, namiškiams apreiškė, tarydama: „Patlab dabar angelas man apauksuotą grometą su auksiniais žodžiais atnešė, trečioj dienoj mane ant avinėlio svodbos pakviečiančią. Kas daugiau toje rašyta, jums pasakytie man nevalia“. Ji tą grometą namiškiams rodydavo, ale jie, o ir nei joks kits negalėjo ją matyt. Ji pasikišo tą grometą po priegalviu ir tankiai pasiėmus džiaugėsi tąja (BsJK p. 61).

Folklorinė laiško-mirties žinios ir laiško-meilės žinios semantika

Kaip jau minėta, lietuvių karinėse-istorinėse dainose laiškas dažniausiai simbolizuoja mirties žinią. Šio žanro kūriniais apskritai kur kas labiau negu kitoms dainoms visais laikais buvo aktualus iš toli vienaip ar kitaip perduodamos žinios motyvas. Klasikinėse senosiose dainose žinią (pranešamą žodžiu ir papildytą materialiu brolio mirtį liudijančiu atributu) iš karo lauko nešančiu tarpininku paprastai būna žirgas, kiek vėliau atsiradusiuose variantuose pakeičiamas paukščiu. Ryškiausiai ir gausiausiai toks žinios perdavimo motyvas atspindėtas seniausiose ir neabejotinai populiariausiose lietuvių karo dainose „Visi bajorai į Rygą jojo“ (K 320), „Aušta aušrelė, šviesi pazarėlė“ (K 345) ir kt. Absoliučioje daugumoje senųjų jų variantų aptinkame seserų pokalbį su parbėgusiu žirgu: tai jis papasakoja apie brolio žūtį, vaizdžiai nusako mirties aplinkybes. O štai tų pačių kūriniių vėlyvesniuose tekstuose jau randame *gromatos* motyvą. Laiškas paprastai organiškai įsikomponuoja į bendrą nusistovėjusią dainos struktūrą, dažniausiai pakeisdamas anksčiau vyravusius žirgo parnešamus mirties įrodymus: šalia balno švytruojančias *tuščias aukso kilpeles / balnelį, kruviną mundurėlį*, o kai kuriuose variantuose apdainuojamas kaip *kartu* su šiais klasikiniiais brolio mirties ženklais namus pasiekiantis atributas. Pastarasis atvejis įdomus tuo, kad rodo patį tradicijos informacinio lauko kaitos momentą, tuos unikalius ir retus pavyzdžius, kai žodinės ir rašto kultūrų simboliai (su)gyvena tuose pačiuose tekstuose. Palyginkime aptartus mirties žinios siuntimo etapus: 1) *Parbėg žirgelis, parpūškuoja, Auksa kilpelės šalia svyruoja* LLD 3 434; *Žiūrom – parbėga bėras žirgelis, Bėras žirgelis tai parputoja, Bėras žirgelis tai parputoja, Ant jo balnelis tai parliūliuoja* LLD 3 485; *Parnešė žirgelis Brolio mundūrėlį, Visą krauju nušlakstytą* LLD 3 565; 2) *Veizu pro langą – parbėg žirgelis, Parneš mundurą ir gromatėlę. Parneš mundurą ir gromatėlę, Juodais kraujais išrašytą* LLD 3 446; *Parbėgs žirgelis, Parbėgs juodbėrėlis, Parneš mano mundurėlį. Parneš gramatėlę, Krauju rašytą, Gramatėlę, aukso žiedą* LLD 3 564; 3) *Jei nepargrįšiu, parleisiu laiškėlį, juodais kraujais rašytą Ant baltųjų popierėlių* LTR 398(114).

Stebint folklorines epistolinių motyvų adaptacijas į akis krinta įdomus paradoksas, atspindintis laiško, kaip tradicijos inovacijos, „išikūrimo“ folklore niuansus. Turiu omenyje tuos motyvų susipynimo atvejus, kai tarpininko iš karo parneštas laiškas taip ir lieka *neperskaitytas*; jis tik paminimas, o toliau rašytinio pranešimo motyvas neplėtojamas, sugrįžtama prie įprastinio klasikinio žinios laukusių šeimynykščių pokalbio su ją parnešusiu tarpininku: *Nors grįžt negrišiu, Gromatą rašysiu Arba žirgelį gražinsiu. Oi, lekia bėga Juodbėris žirgelis, Neša brolio gromatėlę. – Išėik, sesule, Balta lelijėle, Priimk brolio gromatėlę. – Žirgeli mana, Juodbėrėli mana, Kur palikai broliukėlį? – Vilniaus miestely Ant karaliaus žemės, Ten palikau broliukėlį* LLD 3 555. Žvelgiant iš folklorinės tradicijos kaitos pozicijų, toks iš pirmo žvilgsnio „nelogiškas“ senų ir vėlyvesnių motyvų susirikiavimas greta neturėtų stebinti. Susidaro išpūdis, jog susiduriame su tokiu komunikacinių įvaizdžių raidos etapu, kai laiškas dar nereflektuojamas kaip rašytinis pranešimas; tam tikru požiūriu jis čia toks pat materialus nelaimingos žinios atributas, kaip kruvinas balnas, mundurėlis ar žiedas, o žodžiu ištartas mirties liudijimas tebelaikomas įtaigiausiu.

Kitas, gerokai vėlesnis laiško kaip mirties žinios ženklo raidos etapas – dainų motyvai, atspindintys iš karo gauto laiško skaitymą ir saugojimą. Bene populiariausia – skrynioje saugomos, prie jos antvožo tvirtinamos gromatėlės kaip nuolatinio priminimo apie bernelio / brolio / sūnaus netektį folklorinė tema. Labiausiai atspindėta ją aptinkame dainos „O kad mes augom trys brolužėliai“ (K 616) variantuose; šis kūrinys lietuvių folkloristikoje siejamas su XIX amžiumi, konkrečiai – su Rusijos–Prancūzijos karo metais. Išskirtinį dainos populiarumą dar devynioliktajame šimtmetyje patvirtina ir tai, jog A. Juškos „Lietuviškose dainose“ skelbiami net penki jos variantai. Aptariamasis motyvas pasižymi ypač subtilia (kaip žinoma, vėlyvosiose dainose tai gana retas reiškiny) poetika ir labai išplėtotais vaizdais. Dažnai atidarinėjamoje skrynioje saugomos gromatėlės poetinis vaizdas sukuriamas pasitelkiant lyrinę ilgesio ir liūdesio išgyvenimų nuotaiką: *Aš prisiusdinsiu Savo mergužėlei Margąją gromatėlę Per raibąją gegelę. Kad tu išgirsi, Mano mergužėle, Gegužėlę kukuojant Labai graudžiu balseliu, O tai tu išėiki, Mano mergužėle, Į vyšnelių sodelį, Į rūtelių darželį, O tu tenai rasi, Mano mergužėle, Margąją gromatėlę Pas žaliąsias rūteles. O tu prisimuški, Mano mergužėle, Margąją gromatėlę Prie skrynios antvožėlio. Skrynias vožysi, Drobės režysi – Gromatužę skaitysi, Vardužį minavosi. Yra vardužėlis, Yr pravardužėlė, Tik nēr mano bernelio, Laukelio artojėlio!* JLD 1132; *Vai, cit, neverkie, Jauna mergele, Aš parašysiu tau gromatėlę Aukselio litarėlėms Ant baltos popierėlės. Tu prisimuši, Mano mergele, Prie skrynios antvožėlio. Vai, tu vartysi Margąją skrynelę Kas šventą nedėlėlę, Gromatėlę skaitysi, Mane jauną minavosi* BsOD 395.

Skrynioje saugomo ir dažnai skaitomo laiško motyvas būdingas ir keletui kitų karinių-istorinių dainų (płg. K 118, 122, 348 ir kt.). Tikėtina, kad jis turi patikimų sąsajų su etnografinė Lietuvos kaimo buitės realybe: „Skrynių bei kuparų viduje būdavo įtaisomas prieskrynys, į kurį dėdavo pinigus, dokumentus, laiškus, dažnai ir vestuvinių rūtų vainiką, žiedus ir kt.“ (Mikėnaitė 1992: 19).

Naujausias laiško, kaip lemtingos žinios iš karo, folklorinės sklaidos etapas – paštu parsiuočiamų laiškų apdainavimas, taip pat paties rašymo proceso detalesnis vaizdavimas dainose. XX a. pirmojoje pusėje sukurtose istorinėse dainose dažnai prabylama apie tikruosius iš karo siuočiamus laiškus, o tiksliau – sausus pranešimus artimiesiems apie sūnaus ar vyro žūtį. Kartais net minima Raudonojo Kryžiaus organizacija, anuomet (ypač per Pirmąjį pasaulinį karą) besirūpinusi sužeistais ir žuvusiais kariais: *Pareis balti laiškai Su raudonais kryžiais: Lietuvos berneliai, Niekad nesugrįšim* LTR 451(204); *Rašiau aš laišką į Raudoną Kryžių, O mes, broleliai, jau nesugrįšim* LTR 3530(159).

Vėlyvosiose karo dainose pamažu išblėsta žinių namiškiams nešančio tarpininko įvaizdis (jis vėl atkuriamas tik tarpukario patriotinėse dainose), laiškai tiesiog *gaunami, parsiuočiami*, kartais dainuojama apie *parbėgančią, pareinančią, parskrendančią* gromatėlę.

Pirmiau aptartus karinių-istorinių dainų žanre aptinkamus laiškus galėtume pavadinti netipiškais epistolinės komunikacijos reprezentantais. Tai laiškai-mirties liudijimai, pranešimai, į kuriuos, savaime suprantama, atsakymas nerašomas. Gerokai aktyvesnės ir įvairesnės korespondencijos atspindžių yra liaudiškojoje meilės lyrikoje, neabejotinai menančioje gana intensyviu XX a. pradžios Lietuvos kaimo jaunimo keitimasi rašytinėmis žinutėmis.

Susirašinėjimas laiškais leido prabilti apie jausmus jau nebe apibendrintomis visuotinėmis folklorinėmis formulėmis, vyravusiomis žodine kultūra paremtoje komunikacijoje, o kur kas individualesne emocionalia kalba. Būdingos epistolinės meilės dainų temos: slapčiausių jausmų išsakymas per laišką, kvietimas draugystei, pranešimas apie nutraukiamus santykius, nuoskauda dėl pamintų jausmų bei piktoki pagrūmojimai ir kt. Apibendrintai galima tarti, jog meilės dainose į laiškus paprastai surašoma tai, ko žmogus negali atvirai pasakyti žodžiu. Kartais meilės laiškai skiriami toli esančiai mergelei / berneliui, o kai kada adresatas yra ne kur nors svetimoje šalyje ar *už jūrų marių*, o visai čia pat, gal net gretimoje sodyboje. Juozo Paukštelio romane „Kaimynai“ (beje, šioje knygoje ne kartą pasitelkiama epistolinė tema) randame epizodų, kuriuose – folklorinei meilės dainų tradicijai būdinga reikšmingam į širdį kritusiam žmogui (gyvenančiam visai šalia) rašomo laiško situacija:

Kambariuke, lemputę užsidegęs, sėdi Jonas. Prieš jį ant stalo patiestas baltas popieriaus lakštas, rankoje plunksnakotis. „...Rodos, daug mergaičių pasaulyje teko sutikti... Bet prieš tave man visos palieka niekas... Diena metais pavirsta, kai tavęs nematau... Kaip laimingas būčiau, jei galėtume kartu žengti per gyvenimą... Jokie vargai, jokie skausmai nebūtų baisūs...“

Išraudęs, plunksnakočio galas dantyse. Dūsauja, dėlioja žodį prie žodžio. Sunku išreikšti, ką širdis jaučia. Lengviau būtų akmenis trobos pamatams vartyti. Kažin, ar šį vakarą jį baigs... (Paukštelis 1977: 76).

Folklorinės komunikacijos požiūriu įdomu tai, kad, gavusi šį laišką, romano herojė Saliutė teigiamam atsakymui pasirenka ne rašytinį, o įprastesnį ir, jos nuomone, iškalbingesnį būdą:

tik staiga mintis: jam atsakymo ji dar nerašys, bet vietoj atsakymo!.. Taip – gražiausiu raštu austa tautiška juosta – kaklaraištis. Tai geriausias atsakymas... <...> Jis ateis kurį vakarą, ir ji nejučiom įkiš jam į kišenę. Koks bus nustebimas, kai paskui namie ją atras! (ten pat: 80).

Epistoliniai dainų motyvai kai kada atsiduria ant netikėtos, iš pirmo žvilgsnio net kiek absurdiškos komunikacijos ribos: parašęs laišką, bernelis jį nuneša mergelei ir jai perskaito arba prašo, kad mergelė skaitytų jo laišką, o jis paklausysias: *Antro bernelio, lelimoj, Vardas Jonelis, lelimoj. Gromatėlį rašė...; In Magdutį nešė... – Še tau, Magdute,... Šitoj gromatėlė... Tai tu perskaitykie..., O aš paklausysiu... KTR 131(45); Ir atjoja bernužėlis Per lygų laukelį, Atsineša susirašęs Margą gromatėlą. Atsistoją po langeliu Laiškeliu skaityti, Sugraudino man širdelę, Negaliu klausyti LLD 10 378. Įdomu, jog tokie motyvai – ne pavieniai, o gana dažni. Manychiau, tokiais atvejais stebime išskirtinį rašytinio pranešimo sureikšminimą, o kartu tam tikrą folklorinės tradicijos „pasimetimą“: tarsi jai pačiai nebūtų iki galo aišku, kaip atskirti ir surikiuoti besimaišančius žodinės ir rašytinės kultūrų elementus.*

Folkloriniai laiškų rašymo, siuntimo, skaitymo kontekstai

Būdami gana nauji, epistoliniai folkloro motyvai vis dėlto labai organiškai įsikomponavo net ir į senųjų klasikinių liaudies kūrinų poetiką, papildydami ir išplėsdami klasikinių tradicinių *žinios perdavimo* prasmių lauką. Ypač įdomu stebėti, kaip kai kuriuose klasikinių dainų variantuose laiško rašymo ar siuntimo motyvai „įsitaiso“ vietoj, atrodytų, nepajudinamai folklorinėje tradicijoje šaknis įleidusių poetinių formulių. Antai dar A. Juškos „Lietuviškose dainose“ skelbiamame populiariosios dainos „Aš padainuosiu dainų dainelę“ (V 481) variante aptinkame nebe atidaromoje *dainų skrynelėje*, o *gromatėlėje* surašytą dainą: *O aš dainorius, Aš dainorėlis, Dainelių špilmonėlis. Aš parašysiu į gromatėlę, Paleisiu ant liustelio JLD 528.*

Laiškai dainose gauna bene visas folklorinės tradicijos savo įvaizdžiams teikiamas „privilegijas“, jie patenka į bendrą *aukso, sidabro* ir visomis kitomis spalvomis spindintį tradicinių epitetų (nuolatinio laiško epitetu tampa *margas*, jo raidės dažnai būna *auksinės* ir pan.) ir hiperbolių pasaulį. Ir tai tik patvirtina šio naujo folklorinio įvaizdžio adaptacijos sėkmę, kuri savo ruožtu turbūt rodo ne ką kita, o didelį jo kultūrinį aktualumą. Toliau pabandysiu glaustai aptarti vieną kitą ryškesnį laiško rašymo, siuntimo, skaitymo motyvų folklorinės adaptacijos atvejį.

Laiško rašymas, siuntimas, skaitymas dainose realizuojami kaip ypatingos kultūrinės veiklos aktai. Dainose laišką rašantis žmogus atsiduria tradicinėse *locus communis* erdvėse: už stalo, prie lango, upėje ant akmens, aukso krėsle, ant / už vandens ir pan.: *Gili upelė, leliumoj, Da nelabai gili, leliumoj. Toje upelėj... Sieras akmenėlis... Ant to akmenėlio... Sėdėjo mergelė. Gromatėlį rašė..., In bernelį siuntė... KTR 131(16); Ant marių Mėlynujų Kūkaliai žydėjo, Kad bernelis Pas mergele Gromatėlę rašė JLD 142; Aukso krasėj sėdėdama, Gromatėles piešė Ir papieštas*

gromatėles Pas sūnų nuleido JLD 1013; *Ežerai ežerai, Tarpu tų ežerų... Laivelis plūkava. Tame laively Bernelis sėdėjo...*, *Gromatėlę rašė* LLD 2 85. Atidžiau pasigilinus išryškėja, jog naujosios epistolinės folkloro formulės dainų tekstuose atsiranda vietoj žodine-objektine komunikacija grįstos senosios kultūrinės veiklos. Antai palyginę aukščiau cituotos (žr. KTR 131/16/) kalendorinės dainos „Vidury dvaro palavų krūmas“ (K1 29) variantus, pamatysime, jog laiško rašymas pakeičia tipiškus, apeiginei komunikacijai būdingus veiksmus: *kilpelių narstymą, juostelės audimą, marškinėlių siuvinėjimą* ir panašiai.

Dainose minimas laiško rašymas ar skaitymas sėdint *prie stalelio po langeliu* iš pirmo žvilgsnio gali atrodyti tiesiog kaip laišku rašyti / skaityti įprastės ir patogiškos vietos folklorinis įprasminimas. Tačiau tvirtas šio motyvo išivyravimas skatina pasižvalgyti kiek giliau. Pasak poetinių formulių tyrinėtojo Georgijaus Malcevo, tradicinė *sėdėjimo / žiūrėjimo pro langą* folklorinės formulės reikšmė – sielvaratas, *dūmojimas*, liūdesys (Мальцев 1989: 119). Šią išvalgą paremia ir svaresni lietuvių dainų poetikos tyrimai. Kaip pastebi Bronė Stundžienė, „poetinės formulės *už stalo sėdėti, ant rankelių rymoti* turi aiškią savo potekstę, reiškiančią didelį ir rimtą susimąstymą, minčių antplūdį“ (Stundžienė 1999: 97). Taip pat galima spėti, jog rymojimas prie stalo, žiūrėjimas pro langą folklorinėje tradicijoje gali reikšti ir *laukimą* apskritai, mašlų stabtelėjimą dabartyje: *Aš sėdėjau Dvare už stalelio, Aš rymoju Ant baltų rankelių; Aš žiūrėjau Pro stiklo langelį* JSD 280. Šią folklorinę reikšmę papildė ir populiarus frazeologizmas *langus pražiūrėti*, reiškiantis užsilaukimą (FŽ 372). Dainose bežiūrint pro langą dažnai laukiama pasirodančio svarbaus žmogaus, pareinančių artimųjų, apibendrintai tariant – laukiama *žinios*. Ši žinia dažniausiai būna netikėta ir lemtinga, pakeičianti nusistovėjusį gyvenimo ritmą. Aki vaizdu, kad pati *atsidūrimo už stalo prie lango* situacija dainose niekad nebūna atsitiktinė. Taigi ir laiško rašymas *rymant prie stalo po langeliu* – neeilinė situacija, paprastai žyminti reikšmingus pokyčius, dvasinius sukrėtimus. Galima sakyti, kad senoji folklorinė *laukimo, dūmojimo* formulė pamažu pasipildė itin aktuali nauju kultūriniu turiniu: susikaupimas, liūdesys ir nerimas papildomi bandymu šias būsenas materializuoti, t. y. surašyti į laišką. Išryškėja ir dar viena įdomi folklorinės tradicijos kaitos detalė: laiško rašymu / skaitymu papildytoje poetinėje formulėje neretai klasikiniams kūriniams būdingesnis moteriškasis pradas keičiamas vyriškuoju, plg.: *O aš viena Mergužėlė Pas tėvelį augau, Pas tėvelį Po langeliu Gromatėlę skaičiau* JLD 142; *Dunojau, kas už tų stalų, Dunojau, dunalaiške? Dunojau, bernelis sėdėjo...*, *Dunojau, gromatėlį rašė...*, *Dunojau, in mergeļi siuntē* LTR 2393(40); *Prie stiklo langelio Sėdi, rašo du broleliai, Trečias pačitoja* LTR 2208(28).

Dainose savitai folklorinamas ir pats laiško rašymo procesas. Įsitvirtinęs tradicijoje, jis įgyja būdingų simbolinių atspalvių. Dainose gromatėlė dažnai rašoma krauju ar ašaromis: *Ir parlakia sakalėlis Per žalią girelą, Ir atneša man laiškėlį Nuo mano sūnelio. Ir atneša man laiškėlį, Krauju parašytą, Kad jau mano sūnelėlis Guli paguldytas* LTR 3479(371); *Neverk, mergužėle, Balta lelijėle, Aš tau parašysiu margą gromatėlę. Rašysiu ne plunksna, A nė atramentu, Gailiom ašarėlėm, Kad ilgiau atmintum* LTR 1945(205). O bene vieninteliam nusistovėjusiam

naujame motyve teminimas rašymas *atramentu* (rašalu) įdomus tuo, kad atspindi ne rašytinio, o žodinio bendravimo prioritetą: *Man nereikia plunksnas Anei atramenta, Mana panyteli Žuodelius supranta* LTR 190(452). Pats laiško rašymas neretai apipinamas hiperbolėmis – taip akcentuojamas rašytinio pranešimo išskirtinumas, jo turinio svoris: *Sadau už stalalio, Jiemiau runkon plunksnų, Rašau gromatai Ti, kur labiau rūpi. Išrašiau žodėlių Šimtų milijonų, laidžiau pas bernėlį Didžiausių paklonų* LTR 688(31).

Minėtas dažnas laiško rašymo *ašarojant* motyvas dar kartą grąžina prie minties, jog laiško rašymas ir skaitymas dainose daug dažniau akcentuojama kaip liūdna, nerami veikla, o ne kaip džiaugsminga komunikacija. Į akis krinta itin dažnai šalia gromatėlės rašymo / skaitymo minima desperatiška žmogaus būseną: *Iš to neramumo Ant rankelių rymau, Paėmęs plunksnelę, Gromatėlę rašau* LTR 1549(100); *Dešinėj rankoj gromatą rašo, O kaire ranka ašaras šluosto* LTR 3471(1413). Nelengva būseną rašant laišką kartais simboliškai įvardijama kaip galvos skausmas: *Trys žaunieriai gėrė, Vienas negalėjo <...>. Galvelę skaudėjo, Gromatėlę rašė* LLD 3 281. Aptariamų laiško rašymo / skaitymo *nerimaujant, liūdint, jaučiant skausmą* folklorinių vaizdų sistema įtaigiai papildo dar vienas populiarus epistolinis motyvas – negalėjimas perskaityti ar parašyti laiško: *Mergužėlė to laiškeliu Negal beskaityti, Nes per gailias ašarėles Negal bematyti* LTR 3061(164); *Atsėdau až stalalia Gromatos rašyti – Par tas graudžias ašarėlas Negaliu matyti* LLD 7 401; *Aš paėmiau tų laiškėlių, Pradėjau skaityti – Akys tinsta, Širdis plyšta, Negaliu matyti* LTR 3987(21); *Nepakeliu kojų Nė baltų rankelių, Negaliu rašyti Mergelei laiškeliu* LTR 3517(249); *Tamsus rytužėlis, Širdyį smūtkužėlis – Negaliu rašyti Mergelei laiškeliu* LTR 1328(5). Įdomu, kad dainų tekstuose retai kada atspindimas pats gaunamo ar siunčiamo pranešimo turinys, kuris tarsi ir turėtų būti tiesioginė taip įtaigiai akcentuojamų sudėtingų išgyvenimų priežastis. Folklorinė logika savita: į pirmą vietą iškeliamą ne žinios pateikta informacija, o emocinis jos recepcijos kontekstas.

Folklorinė laiško siuntimo perspektyva neatsiejama nuo tradicijoje patikimai įsitvirtinusių žinios nešėjų: dainose laišakai siunčiami per žirgą, paukštį, vėją, vandenį. Ir tik nedaugelyje vėlyvųjų kūrinių atsisakoma šių mediatorių. Apie žirgą kaip *gromatėlės* su mirties žinia nešėją straipsnyje jau kalbėta. Tikėtina, jog iš dainose aptinkamų tarpininkų šis įvaizdis bene archajiškiausias ir būdingas vien karo dainoms, kuriose epistoliniai motyvai atsirado anksčiau negu kituose dainuojamosios tautosakos žanruose. O štai žinių nešančio paukščio folklorinį vaizdinį visų minėtų tarpininkų kontekste pagrįstai galima laikyti pačiu populiariausiu. Laišką skraidinančio sakalo, karvelio, gegutės (ar dar kito paukščio) motyvas būdingas tiek klasikinėms, tiek vėlyvosioms liaudies dainoms. Ir ne tik joms. Iškalbingų paukščio ir laiško sąsajų yra mįslėse. Laiškas jose (turiu omenyje mįslės, kurių įminimas – *laiškas*) tiesiogiai nusakomas kaip paukštis: *Baltas karvelis po visą svieta lakioja* LTR 37(342); *Baltas karvelis su raudonu gūželiu* LMD I 887 (atsakymas – *laiškas su pašto ženklų*); *Išleidau paukštį be sparnų, kad pasakytų be liežuvio* LTR 1632(31).

Laiško siuntimas per vėją – retesnis dainų motyvas, tačiau turintis savitų bruožų ir gilių sąsajų su archajiniu mąstymu. Vėjo vaizdinio folklorinės prasmės, ne kartą aptartos mitologijos bei sakininės tautosakos studijose, dar tebelaukia rimtesnio liaudies dainų tyrinėtojų dėmesio. Šią nuolatos ką nors laužančią, lankstančią, draskančią ir nešiojančią gamtos stichiją randame minimą daugybėje įvairių žanrų dainų. Vėjas dainose iškyla ir kaip įvairiausių pasikeitimų pranašas. Dėl to folklorinėje tradicijoje su vėju susijusios poetinės formulės paprastai žymi toli gražu ne džiaugsmingas emocijas. Tarp vėjo folklorinio įvaizdžio tradicinių prasmių patenka ir žinių apskritai bei laiškų nešiojimas. Per vėją perduodama žinia dainose paprastai suvokiama kaip ypač svarbi ir skubi; pasitelkus vėją, tikimasi greit susisiekti su artimu žmogumi, perduoti jam pranešimą: *Papūsk, vėjele, In tų šalalį, Nunešk žinėlį Mano berneliui* LTR 3160(80); *Papūsk, vėjeli, nuo tos pusės, Atnešk žodelį nuo motušės* JLD 2. Tikėtina, kad pamažu dainose apibendrintas žinėlės vaizdinys konkretizavosi ir virto laišku. Meilės bei vestuvių dainose gausu vėju siunčiamo laiško motyvų: *Veiz mergelė pro langelį, Koks vėjelis pučia, Vakar pūtė šiauras vėjas, Ši-ryt – rytvėjelis. Ir parpučia gromatėlę, Dyvinai rašytą. Aplink kraštą brolių raštai, Vidury – seselės. Kas ti raštai, kas ne raštai, Kad negal skaityti* LTR 3426(15); *Ei, cit, neverki. Mano mergužėle, Aš piešiu gromatėlę Nors į trejus metelius. Ne patsai nešiu, Nei kitam duosiu, – Aukseliu parašysiu, Vėjeliu parpūdsinsiu* JLD 637. Vėją kaip žinių nešioją folklorinių simbolių tyrimuose glaustai yra aptaręs Aleksandras Potebnia (žr. Потєбня 1914: 61, 62).

Apibendrinimas

Analizuojant laiško, kaip specifinio rašto kultūros elemento, vietą folklorinėje tradicijoje, išryškėjo keletas svarbesnių momentų.

Tradicinėje lietuvių kaimo bendruomenėje XIX a. pabaigoje–XX a. pirmojoje pusėje laiškų rašymas suvoktas kaip išskirtinė kultūrinė veikla, dėl mažo raštingumo prieinama tik nedaugeliui labiau išprususių žmonių, padėdavusių beraščiams bendruomenės nariams per laiškus susisiekti su toli nuo namų atsidūrusiais artimaisiais. Apibendrintai skirtinos dvi pagrindinės tradicinės kultūros kontekste cirkulavusių asmeninių epistolinių tekstų kategorijos: į karą / kariuomenę bei emigraciją siunčiami ir iš ten gaunami laiškai; kaimo jaunimo tarpusavio susirašinėjimai, kurių metu laiškai dažnai būdavo ne siunčiami paštu, o perduodami per rankas. Rašant laiškus prisilaikyta tam tikrų nusistovėjusių teksto komponavimo principų, turinčių sąsajų tiek su senąja epistolinio rašto kultūra bei naujesnėmis per spaudą pažintomis laiškų rašymo rekomendacijomis, tiek su žodinės tradicijos elementais. Pažymėtinas specifinis neraštingosios tradicinio sociumo dalies santykis su laiškais kaip *daiktais-ženklais*. Tikėtina, kad bendrame tradicinės kultūros įvaizdžio kontekste laiškai dažnai suvokti ne vien kaip turiningi rašytiniai pranešimai, bet ir kaip apibendrinti *žinios* simboliai, folklore artimai susiję su senesnės kilmės komunikaciniais elementais, tokiais kaip skarelė, žiedas, juosta ar panašiai.

Epistoliniai įvaizdžiai būdingi įvairiems lietuvių folkloro žanrams. Didžiausia laiškų rašymo, siuntimo, skaitymo motyvų įvairovė aptinkama dainuojamojoje tautosakoje, ypač karinėse-istorinėse ir meilės dainose.

Tiriant laiškų rašymo, siuntimo, skaitymo motyvus bendrame folklorinės tradicijos įvaizdžių ir poetinių formulių kontekste, pastebėta itin sėkminga jų folklorinė adaptacija. Dainose laišką rašantis ar skaitantis žmogus atsiduria tradicinėse *locus communis* erdvėse: už stalo, prie lango, ant / už vandens ir pan. Pasitelkiant klasišinius įvaizdžius, tradiciškai folklorinamas ir pats laiško rašymo procesas: liaudies dainose laiškai dažnai rašomi *aukso raidėmis, ašaromis, krauju*. Folklorinė laiško siuntimo perspektyva glaudžiai susijusi su tradicijoje išitvirtiniais žinių nešėjais: žirgu, paukščiu, vėju ir kt. Šių mediatorių atsisakoma tik pačiuose vėlyviausiuose folkloro kūrinuose, ir tai ne visuomet. Karo dainoms būdingiausias žirgo kaip žinią nešančio tarpininko folklorinis įvaizdis laikytinas archajiškiausiu, o įvairiuose tradicijos kaitos etapuose įsigalėjęs paukščio-žinianešio vaizdinys – populiariausiu.

Laiško vaizdinio populiarumas folklore rodo didelį tradicinės bendruomenės palankumą epistolinei komunikacijai bei išskirtinį dėmesį rašto kultūros elementams.

ŠALTINIAI

Auš – *Aušra: Dvisavaitinis iliustruotas laikraštis, skiriamas darbo žmonėms*, 1914, Nr. 30, 41, 50–52.

BsJK – *Juodoji knyga*, parengė Kostas Aleksynas, Leonardas Sauka, (*Jono Basanavičiaus tautosakos biblioteka*, t. 12), Vilnius, 2004.

BsOD – *Ožkabalių dainos*, kn. 2, parengė Kostas Aleksynas, Leonardas Sauka, (*Jono Basanavičiaus tautosakos biblioteka*, t. 10), Vilnius, 1998.

FŽ – *Frazeologijos žodynas*, rengė Irena Ermanytė [ir kt.], Vilnius, 2001.

JLD – *Lietuviškos dainos*, užrašytos par Antaną Juškevičę, t. I–III, Kazanė, 1880, 1882, naujas leidimas: *Lietuviškos dainos*, užrašė Antanas Juška, t. I–III, Vilnius, 1954.

JSD – *Lietuviškos svotbinės dainos*, užrašytos Antano Juškos ir išleistos Jono Juškos, t. I, II, Vilnius, 1955.

K – Karinių-istorinių dainų skyrius Lietuvių liaudies dainų kataloge.

KI – Kalendorinių dainų skyrius Lietuvių liaudies dainų kataloge.

KTR – Lietuvos muzikos ir teatro akademijos Muzikologijos instituto Etnomuzikologijos skyriaus tautosakos rankraščiai.

LKŽ – *Lietuvių kalbos žodynas*, t. VII, Vilnius, 1966.

LLD – *Lietuvių liaudies dainynas*, t. 2: *Vestuvinės dainos*, kn. 1, parengė Bronė Kazlauskienė, melodijas parengė Zofija Puteikienė, Vilnius, 1983, t. 3: *Karinės-istorinės dainos*, kn. 1, parengė Pranė Jokimaitienė, melodijas parengė Zofija Puteikienė, Vilnius, 1985, t. 7: *Šeimos dainos*, kn. 1, parengė Leonardas Sauka, melodijas parengė Vaclovas Juodpusis, Vilnius, 1994, t. 10: *Jaunimo dainos. Meilės dainos*, parengė Nijolė Laurinkienė, melodijas parengė Živilė Ramoškaitė, Vilnius, 1995.

LMD – Lietuvių mokslo draugijos rankraščiai Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto tautosakos rankraštyne.

LTR – Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto Lietuvių tautosakos rankraštynas.

V – Vestuvinių dainų skyrius Lietuvių liaudies dainų kataloge.

VdŽ – *Viduramžių žodynas: Sąvokos, reiškiniai, daiktai*, sudarė Peteris Dinzeltbacheris, iš vokiečių kalbos vertė Giedrė Sodeikienė, Vilnius, 2004.

VŽ – *Vilniaus žinios*, 1905, Nr. 4, 18.

LITERATŪRA

- Bylaitė-Lapinskienė Andželika 2004. Jaunatviškos draugystės romantika ir intymumas Suvalkijos ir Žemaitijos kaime (XX a. 3–9-asis dešimtmetis), *Lietuvos etnologija*, t. 4 (13), p. 67–88.
- Čapaitė Rūta 1996. Vytauto laišakai kaip Viduramžių epistolinio žanro pavyzdys, kn.: *Senoji Lietuvos literatūra*, kn. 4: *Metraščiai ir kunigaikščių laišakai*, Vilnius, p. 47–95.
- Krištopaitė Danutė, Vėlius Norbertas (sud.) 1983. *Čiulba ulba sakalas: Petro Zalansko tautosakos ir atsiminimų rinktinė*, Vilnius.
- Grigas Kazys 2003. Vienos patarlės istorinės raidos pėdsakais, *Tautosakos darbai*, [t.] XVIII (XXV), p. 88–91.
- Ibianska Vanda 2006. Lietuvos jaunikių panorama, *Artuma*, gruod., p. 34–36.
- Krikščionas Povilas 2004. Laimės laiško pokyčiai moderniojoje komunikacijoje, *Tautosakos darbai*, [t.] XXI (XXVIII), p. 138–164.
- Katalogas 2001. *Politinių kalinių, tremtinių, partizanų laišakai Šiaulių „Aušros“ muziejuje: Katalogas. Publikacijos*, sudarytoja Aurelija Malinauskaitė, Šiauliai.
- Liugaitė Modesta 1999. Liaudies dainininko pasaulis. Petro Zalansko pasaulėjauta ir aplinka, *Tautosakos darbai*, [t.] X (XVII), p. 83–158.
- Lukšaitė Ingė 1996. Pratarinė, kn.: *Senoji Lietuvos literatūra*, kn. 4: *Metraščiai ir kunigaikščių laišakai*, Vilnius, p. 7–8.
- Mikėnaitė Akvilė 1992. *Lietuvių liaudies baldai*, Vilnius.
- Paukštelis Juozas 1977. *Kaimynai*, 3-iasis leidimas, Vilnius.
- Radzevičius Bronius 1995. *Priešaušrio vieškeliai*, d. I, Vilnius.
- Ragauskienė Raimonda, Ragauskas Aivas 2001. *Barboros Radvilaitės laišakai Žygimantui Augustui ir kitiems*: Studija apie XVI a. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės moterų korespondenciją, Vilnius.
- Rakūnas K[azys] [a. a.]. *Laiškams ir prašymams rašyti vadovėlis*, Alytus.
- Sauka Leonardas 2002. Iš naujoviškos tautosakos: laimės laiškas. Santrumpų sąmojis, *Tautosakos darbai*, [t.] XVI (XXIII), p. 258–265.
- Stundžienė Bronė 1999. Vandens prasmės lietuvių dainose klausimu, *Tautosakos darbai*, [t.] XI (XVIII), p. 86–104.
- Мальцев Г. И. 1989. *Традиционные формулы русской народной необрядовой лирики*, Ленинград.
- Панченко А. А. 2003. Магические письма, kn.: *Современный городской фольклор*, Москва, p. 620–642.
- Потебня А. А. 1914. *О некоторых символах в славянской народной поэзии*, Харьков.
- Толстая Светлана 1989. Устный текст в языке и культуре, in: *Tekst ustny – Texte oral: Struktura i pragmatyka, problemy systematyki. Ustność w literaturze*, pod red. M. Abramowicza i J. Bartminkiego, Wrocław, p. 9–16.

THE FOLKLODIC PARADIGM OF LETTER

VITA IVANAUSKAITĖ

Summary

The subject of analysis in this article is the image of letter in Lithuanian folklore. Letter writing in the traditional Lithuanian rural community of the end of the 19th–the first half of the 20th century was perceived as an outstanding cultural activity, because of poor literacy available only to a small number of more educated persons, who used to aid the illiterate members of the community in contacting their relatives that had ended far away from home. In letter writing, certain established principles of text composition, related both to the old epistolary culture and to the more modern, media-spread recommendations regarding writing of letters used to be adhered to, besides, certain elements of oral tradition used to be kept in mind as well. The specific approach to letters as *things-signs*, characteristic for the illiterate part of the traditional society is noteworthy. It is very probable that against the general

background of traditional cultural images, letters used to be frequently perceived not only as written messages possessing certain contents, but also as generalized symbols of *news*, closely linked in folklore with earlier elements of communication, such as kerchief, ring, sash, or the like.

Epistolary images are characteristic to various genres of Lithuanian folklore. Yet the greatest variety of motives describing letter writing, sending, and reading is found in folksongs, especially in the military-historical and love songs.

While analyzing motives of letter writing, sending, and reading against the general background of traditional folkloric images and poetic formulae, their particularly successful folkloric adaptation should be noted. In folksongs, a person writing or reading a letter usually finds himself/herself in the traditional *locus communis* space: at the table, at the window, on the water, the other side of the water body, etc. By using classical images, the process of letter writing is also traditionally folklorized: e. g., in folksongs, letters keep being written in *gold, tears, blood*, etc. The folkloric perspective of sending the letter is closely related to the traditionally established messengers, like horse, bird, wind, etc. These mediators are abandoned only in the most recently composed pieces of folklore, and still not entirely. The folkloric image of horse as the messenger and mediator, especially frequent in military folksongs, should be considered the most archaic one, while the image of bird as messenger that became established in various subsequent stages of tradition development is the most popular one.

The popularity of the letter image in folklore indicates the greatest regard of the traditional community towards the epistolary communication and its exceptional interest in elements of the written culture.

Gauta 2007-03-29